

ISMERETLEN ADALÉKOK A VILÁGOSI FEGYVERLETÉTEL KÉRDÉSÉHEZ

ANDICS ERZSÉBET

Az elmúlt években az 1849-es osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek és iratok egészen más célú tanulmányozása közben olyan iratokra akadtam, amelyek a világosi fegyverletétel és az azt követő véres megtorlás eddig ismeretlen vonatkozásaira vetnek fényt, és alkalmasak arra, hogy az 1849-es esztendő tragikus nyárvégének eseményeit nem egy tekintetben új megvilágításba helyezték.

*

Kiindulási pontul az 1849-es osztrák minisztertanácsi iratok között talált augusztus 15-éről keltezett és Schwarzenberg Félix herceg osztrák miniszterelnök által aláírt meglepő tartalmú irat szolgált. Közelebbi megtekintésre ugyanis ez az irat a Habsburg uralkodóhoz címzett és alapelveiben teljesen kidolgozott *tervezetnek* bizonyult arra vonatkozólag, hogy milyen utasítást adjon a kormányzat Haynaunak, ha a magyar honvédsereg vezetői tárgyalásokat akarnak kezdeni a megadásra vonatkozólag. A javaslat kidolgozására közvetlen indítékul Paskievicsnek augusztus 9-éről kelt levele szolgál. Ebben a Varsói herceg arról tákéjoztatta az osztrák miniszterelnököt: jelentkeztek nála Görgey megbízottai, hogy tárgyalásokat javasoljanak a fegyverletételre vonatkozólag. Közölte, hogy ő ezeket a megbízottakat nem fogadta, hanem az osztrák császári sereg főparancsnokához mint egyedül illetékeshez utasította. Egyúttal felhívta Schwarzenberg figyelmét: mivel „a rebellesek elbátortalanodása” nyilvánvaló, sürgősen instruálni kell Haynaut arra az esetre, ha a magyarok — ami valószínű — immár ő hozzá fordulnak majd tárgyalási javaslatukkal.¹

1849. augusztus 15-i „legalázatosabb előterjesztésében” Schwarzenberg a következőket szögezi le, mint a fő alapelveit annak az utasításnak, amelyet sürgősen el kell juttatni Haynauhoz, hogy „a lázadó vezetők valószínű nyilat-

* A szerző 1964. december 7-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott felolvasó előadásának teljes szövege.

¹ Paskievics—Schwarzenberg. 1849. augusztus 9. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban StAW.) Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a. Közli Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Budapest é. n. II. k. 166—167. l.

kozatára megfelelő módon tudjon válaszolni”.² Schwarzenberg annak előrebocsátásával, hogy tárgyalni csak a fegyveres erők parancsnokaival szabad, a kormányzervekkel nem, az „adandó engedmények” között felsorolja:

„a felkelés vezetői (Anführer), úgyszintén mindazok a tisztek, akik azt óhajtják, meghatározott időn belül akadálytalanul külföldre távozhatnak”;

„meglehetősen enyhe” igazolási feltételek megállapítása azon tisztek számára, akik az országban akarnak maradni;

ezen engedmények alól csak azok veendőek ki, akik „résztvettek a lázadó kormány tevékenységében”.

Schwarzenberg egyidejűleg jelzi az uralkodónak, hogy ezt a tervezetet a másnapra összehívott minisztertanács elé terjeszti.

A bécsi minisztertanács augusztus 16-i, Schwarzenberg elnökletével lefolyt ülésének jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy az osztrák miniszterelnök javaslatát tényleg megtette, és pedig abban az értelemben, ahogy arról előző napon az uralkodónak előterjesztést tett. A minisztertanács Schwarzenberg javaslatával teljesen egyetértő határozatot hozott. Ennek főbb pontjai :

a) tárgyalni csak a fegyveres erők vezetőivel szabad az alájuk rendelt egységekre vonatkozólag, a lázadó kormány egyetlen szervével (pl. Mészárossal, Duschekkel, Szemerével és a hozzájuk hasonlókkal) sem, politikai kérdések a tárgyalásokból kihagyandók. A határozat további e) pontjában olvassuk : „külföldre utazás engedélyezése — záros határidőn belül — azoknak a tiszteknek, akik azt óhajtják”; f) pontjában : „meglehetősen enyhe feltételű igazolási eljárás lefolytatása azokkal szemben, akik az országban akarnak maradni.”

Ugyanilyen szelleműek a további pontok is. Ezek a volt császári tiszteknek, amennyiben a katonai szolgálaton kívül más büntetendő cselekmény nem terheli őket, a hadseregbe való visszavételt vagy nyugdíjazást, azoknak pedig, akik előzőleg a császári hadseregben mint tisztek nem szolgáltak, „teljes büntetlenséget” helyeztek kilátásba.³

Ezekről az alapelvektől nem tér el az erre a kérdésre vonatkozó harmadik egykorú dokumentum sem: Schwarzenberg augusztus 16-án kelt második felterjesztése az uralkodóhoz. Ez a kormány immár meghozott határozatát ismerteti, és szó szerint ugyanazt tartalmazza, mint az előző két irat. Nevezetesen a magyar honvédsereg vezetőire és tisztjeire vonatkozó különösen kritikus pontok a következő megfogalmazásban szerepelnek:

„A felkelő tisztek vezetői (Anführer der insurgenten Offiziere), akik külföldre akarnak távozni, ezt lehetőleg rövidre szabott határidőn belül a legközelebb eső határon át megtehetik . . . Azokat a tiszteket, akik régebben

² StAW. Ministerratsprotokoll, ad MRZ 2791/1849.

³ StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 2797/1849.

nem szolgáltak, vagy csak a háború alatt lettek tisztek, egyszerűen el kell bocsátani.”

Schwarzenberg az uralkodóházhoz intézett második feliratát is sürgető szavakkal fejezte be: amennyiben ezeket az alapelveket a császár elfogadja, Haynaut „amilyen gyorsan csak lehetséges, el kell látni a fentieknek megfelelő utasításokkal”.

Felmerül a kérdés, mi lett a további sorsa az augusztus 16-i kormányhatározatnak és Schwarzenberg felterjesztéseinek az uralkodóhoz? Miért nem ezeknek az elveknek az alapján történt a sokat szenvedett ország pacifikációja? Mi tette a fenti elhatározásokat semmivé? Az osztrák minisztertanács ugyanis 1849. augusztus 20-án, mint ismeretes, a fentiekkel homlokegyenest ellentétes rendelkezéseket hozott. Ezek Haynaut a következőkre utasították:

„A lázadók valamennyi vezetőjét és törzstisztjét le kell tartóztatni és azonnal meg kell indítani ellenük az eljárást. A többi tiszt közül mindazokkal, akik a lázadás kitörése előtt a cs. k. hadseregben szolgáltak, századostól lefelé (azaz ebben az esetben nemcsak a törzstisztekkel szemben — A. E.) hasonló módon kell eljárni.”⁴

Az új határozat lényegesen súlyosbította a többi kategóriákra vonatkozó rendelkezéseket is.

És csak *ezt* a kormányutasítást küldték el Haynaunak miheztartás végett.

Mi történt az augusztus 16-i kormányhatározattal, mi tette azt semmissé?

Erre a kérdésre, úgy véljük, aránylag nem nehéz a felelet. Amikor az osztrák kormány *tárgyalni* készült a magyarokkal és a hadjárat minél gyorsabb befejezése érdekében kész volt széleskörű közkegyelemre, még nem volt tudomása arról, hogy Görgey már augusztus 13-án, Világosnál, a cári hadsereg előtt feltétel nélkül letette a fegyvert: ennek a híre még nem érkezett el az osztrák fővárosba. A világosi kapituláció „feleslegesség” tette az osztrák kormányzat számára a tárgyalásokat és engedményeket.

Sokkal nehezebb feladat, feleletet találni arra a kérdésre: milyen *történelmi körülményekkel* magyarázható a bécsi kormány tárgyalásra való hajlandósága 1849 augusztusában, és szokatlan mértékletessége a megadási feltételeket illetően? Ugyanis mindez éles ellentétben állott mind Félix herceg, mind az ifjú Ferenc József kíméletlenségre hajló egyéniségével, a bécsi felkelés leverése után a halálos ítéletek hosszú sorát szentesítő osztrák kormány addigi gyakorlatával ugyanúgy, mint azokkal a kegyetlen határozatokkal, amelyeket a magyar „pártütés” megtorlására már jóelőre meghozott.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a Schwarzenberg-kormánynek 1849 augusztus közepén megnyilvánuló és minden előző elvi és gyakorlati állásfoglalásával szöges ellentétben álló aránylagos engedékenységet nem a kormány tagjainak hirtelen megváltozott lelki diszpozíciójában, hanem az objektív

⁴ StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 2840/1849.

körülményekben kell keresni. Fel kell tehát derítenünk, milyen körülmények fennforgása tette a Habsburg-birodalom vezetői számára a nagymértékű cári segítség ellenére és annak ellenére, hogy a magyar forradalom sorsa ekkor már mondhatni meg volt pecsételve, a harcnak akárcsak néhány héttel való megrovidítését olyan halaszthatatlanul szükségessé, hogy annak érdekében bizonyos engedményekre is készek voltak, engedményekre, amelyekbe nyilvánvalóan nem egyeztek bele könnyű szívvel?

Úgy véljük, az objektív körülmények felderítésének eredményeként nemcsak a feltétel nélküli kapituláció kishitű, felelőtlen elsietése válik még világosabbá, de fény derülhet 1849 nyárvégének olyan katonai, politikai és diplomáciai vonatkozásaira is, amelyek eddig többé vagy kevésbé homályban maradtak, és amelyeknek a pontosabb számbavétele és felmérése teljesebbé és igazabbá teszi majd a képet 1848-49-es forradalmunk és szabadságharcunk végnapjairól.

*

Közletről megvizsgálva az osztrák birodalom katonai helyzetét a kérdéses időben, azt kell látnunk, hogy az nem volt komoly nehézségektől mentes. Paskievicsnek a bécsi kormány és hívei által hón várt serege a remélnél jóval később, csak június közepén lépett Magyarország földjére, óriási túlerőt biztosítva a magyar nép ellenségei számára. A szövetszert osztrák és orosz császári seregek együttműködése az 1849 évi nyári hadjárat során azonban nemcsak hogy nem volt zökkenőmentes, hanem nemegyszer komoly bonyodalmakkal is fenyegetett. A két hadsereg parancsnoksága között hiányzott a kellő kapcsolat, a szükséges összhang, sőt bizalom is. Az egységnek, a hadműveletek koordinálásának a hiánya nem vezethetett gyors eredményekhez; ez mind Bécsben, mind Szentpéterváron komoly csalódást okozott. Anélkül, hogy ennek a kérdésnek a részletezésébe itt belemennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy a Haynau és Paskievics között szinte a hadjárat első pillanatától kezdve meglévő ellentétek július végére — augusztus elejére annyira kieleződtek, hogy mindkét hadsereg-főparancsnok formális panasszal fordult kormányához, és ezzel egyenetlenkedésük immár élénk diplomáciai levélváltás tárgyává lett a két szövetszertes kabinet között.⁵ Utóbbiak mindenképpen azon voltak, hogy a „közös ügy érdekében” elsimítsák ezeket az ellentéteket és elkerüljék, hogy a két hatalom legfelsőbb katonai és politikai szervei „a kölcsönös vádaskodás útjára” (Miklós cár kifejezése) lépjenek. A diplomáciai levélváltásnak ebben az ügyben így is csak a világsi fegyverletétel vetett véget.⁶

⁵ E levélváltás dokumentumai megtalálhatók mind az Orosz Külpolitika Levéltárában Moszkvában (többek között Kancellária 1849. D. 11, 48, 187, 189.), mind a bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltárban (Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27. és N. 27/a).

⁶ Lásd Nesselrode cári kancellár augusztus 15-i levelét Schwarzenberghez, amelyben a cárnak azt az óhaját tolmácsolja, hogy a két szövetszertes hadsereg főparancsnokai között támadt „kellemetlen súrlódást”, úgyszintén az ekörül támadt levélváltást tekintse mind a két kormány kölcsönösen „meg-nem-történtnek” (non-avenu). Archiv Vnyesnyei Polityiki Rosszii (a továbbiakban : AVPR.) Kanc. 1849. D. 11. 1. 101—103.

Ha a két hadseregfőparancsnok közötti torzsalkodást kormányaik igyekeztek is elsimítani, mindez nem sok jót ígért a hadjárat mielőbbi befejezése szempontjából; pedig ebben az időben, 1849 augusztus elején ez mindkét fél számára — ha különböző megfontolásokból is — elsőrangú fontosságot nyert.

A roppant cári sereg nehézkességével, a hadvezetés lassú, halogató mód-szereivel kapcsolatban mindjobban növekvő aggodalom volt észlelhető nemcsak osztrák részről, de a cár közvetlen környezetében is. Buol osztrák követ jelenti Varsóból július 31-én: „Nem akad olyan magasrangú tiszt a császár [Miklós cár] környezetében, aki ne bírálná többé vagy kevésbé szigorúan herceg Paskievics marsallt. Szemére vetik, hogy hadműveleteiben sem tehetőséget, sem aktivitást, sem előrelátást nem mutatott . . . nyíltan hangoztatják, hogy szégyent hoz a rábízott szép és nagyszámú seregre.”⁷ Cári katonai körökben komolyan számoltak azzal, hogy a magyarországi háború befejezése elhúzódik 1850-re.

A háború elhúzódása az adott pillanatban katasztrófális következményekkel fenyegette Ausztriát. Ugyanis nem volt titok Miklós cárnak az a szándéka, hogy seregeit még a rossz időjárás beállta előtt kivonja Magyarországról. Az osztrák követ fenti levelében erről is hírt adott. „Őfelsége [Miklós cár] forrón óhajtja a magyarországi hadjárat gyors és sikeres befejezését, s nagyon ellenére lenne, ha nem vonhatná ki összes csapatait még a tél beállta előtt . . . Őfelsége nemrég ebben az értelemben nyilatkozott.”⁸

I. Miklósnak valóban ez volt a szándéka, erről Paskievicssel, „atyai parancsnokáival” folytatott rendkívül meghitt levelezése is tanúskodik. „Az adott helyzetben — írta a cár augusztus 10-én Paskievicsnek — a hadműveletek gyors és kitartó irányítása kívánatos, hogy végezzünk a rossz időjárás és a rossz utak beállta előtt. Máskülönben a betegségek és az utak járhatatlansága következtében elpusztul a sereg fele.”⁹

Ezt az orosz cár természetesen mindenképpen el akarta kerülni. Augusztus 6-án Ferenc József miniszterelnökét, Schwarzenberg Félixet Varsóba küldi, hogy személyesen sürgesse meg Miklós cárnál az erélyesebb hadvezetést, és érje el — amiben titokban reménykedtek — Paskievics leváltását. Figyelemreméltó a kép, amelyet Ferenc József ez alkalommal (a cárhoz intézett levelében) a magyarországi helyzetről felrajzolt: „A lázadás nemcsak tovább tart, hanem a részleges sikereken felbátorodva, merészebben emeli fel fejét,

⁷ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a.

⁸ Uo.

⁹ Közli Scserbatov : General-Feldmarsall Knyáz Paskievics. Jevo zsziny i gyelyátyel-noszty. Szentpétervár, 1896. VI. k. 323. l. A közelgő őszi aggodalom tünt ki Berg orosz tábornok ezidőben a cárnak küldött jelentéséből is, amit Klapka elfogott. Ld. Szeremlei Samu : Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1867. II. k. 272. l. ; valamint Gelich Rikhárd : Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. Budapest, 1889. III. k. 899. l.

mint bármikor. A külföld részéről irántuk megnyilvánuló rokonszenv szükség-szerűen növeli a felkelők reményeit és a harc elhúzódása minden nappal jobban fokozza az ezzel kapcsolatos politikai bonyodalmak lehetőségét. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy nagy lépéssel közeledik az őszi áradások ideje, nyilvánvalóvá válik az óriási jelentősége annak, hogy Magyarországon a hadműveleteknek erélyes és döntő lökést adjunk.¹⁰

Az osztrák miniszterelnök Varsóba küldése, hogy a cártól fokozottabb katonai segítséget kérjen, rendkívüli lépés volt, és híven visszatükrözi azt a nem mindennapi ijedelmet, amely ezekben az augusztus eleji napokban a bécsi kormányon úrrá lett. Ugyanis ebben az időben nemcsak a cári sereg gyors visszahívásának a veszélye tette Bécs számára rendkívül fenyegetővé a helyzetet. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra a kevésbé ismert körülményre, hogy 1849 júliusában — augusztus első felében Magyarországon erősen megszorodtak a *népi ellenállás* különböző megnyilvánulásai.

Paskievics roppant haderejének betörése az országba, bármilyen nagy ijedelmet váltott is ki, mégsem hatott olyan dermesztően, minden ellenállást megbénítóan a népi tömegekre, mint azt történetírásunk általában vitathatatlan tényként elfogadta. Újabban feltárt anyagok, egykorú kútfők a fegyveres és fegyvertelen népi ellenállás nagyszámú megnyilatkozásáról tesznek tanúságot ebben az időben. Az osztrák császári tábornokok és a melléjük, úgyszintén az orosz cári csapatok mellé rendelt, többnyire a magyar arisztokrácia soraiból kikerült honáruuló császári biztosok ez időbeli jelentései és feljegyzései számos gerilla-akcióról és arról számolnak be, hogy a népi ellenállás sokkal jelentősebb volt, sokkal nagyobb mértékben akadályozta mind az ellenséges hadműveleteket, mind a császári hatalom megszilárdulását a már meghódított ország-részekben, semmint azt eddigi ismereteink alapján általában feltételeztük.

Július 1-én az osztrák hadügyminiszter azt javasolja: keressék meg Paskievicset a kérelemmel: a cári sereg nyújtson védelmet a gerillákkal szemben a „rendfenntartó” osztrák egységeknek.¹¹ Július 5-én Péchy Ferenc császári biztos gerilla-akcióról értesít Torna megyében.¹² Július 6-án gróf Zichy Ferenc kénytelen Schwarzenberghez, majd július 7-én a polgári közigazgatást intéző báró Geringerhez fordulni a vészjelzéssel: Zemplén, Torna és Borsod-megyében egyes „garázdálkodó gerillák” lehetetlenné teszik a nyugalom helyreállítását.¹³

Július közepén Árva megye császári biztosa a már reokkupált Selmecbányának, Körmöcbányának, Rózsahegynek, Liptószentmiklósnak, Liptóújvárnak és Zsolnának katonai megerősítését sürgeti: „a gerillafőnökkel

¹⁰ Ferenc József—Miklós cár 1849. augusztus 6. AVPR. Kanc. 1849. D. 8. I. 20—21.

¹¹ Gróf Gyulay Ferenc—Schwarzenberg 1849. július 1. — StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a.

¹² Zichy Ferenc hagyatéka. Érmihályfalva, Sass Kálmán gyűjteménye.

¹³ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a és O. L. Geringer Iratok. 384/1849.

egyetértésben” — írja — még mindig történnek betörések Liptó megyébe, Árvában hasonló a helyzet.¹⁴

Nem képezett kivételt a császáriak által megszállt főváros sem, — ebben megegyeznek az összes ez időbeli források.

A július 29-én Csongrádon, augusztus 1-én Losoncon lezajlott eseményekre nem akarunk itt kitérni, mert azok eléggé ismeretesek.

Augusztus 4-én *fellázadt Székesfehérvár*; a császáriak kénytelenek voltak kiüríteni. Augusztus 19-én csak úgy tudták visszafoglalni, hogy ágyútűz alá vették, aminek következtében a városban tűz ütött ki.¹⁵

A selmechányai munkások felkelésétől tart ebben az időben Gedeon császári tábornok is.¹⁶

Augusztus 5-i jelentésében báró Andreánszky császári biztos riasztó képet rajzol Nógrád, Hont, Bars és Zólyom megye állapotáról.¹⁷

A nép forrongó hangulatáról és felkelésre való készülődéseiről érkeztek hírek augusztus első felében a Balaton északi partvidékéről és a Bakony környékéről is.¹⁸

Ezek a tények annál figyelemreméltóbbak, mert arról tanúskodnak, hogy a fejvesztettség és kishitűség nagyobb volt a vezető kormány- és köz-igazgatási szervekben, mint a népi tömegekben, a túlnyomóan hazafias érzelmű lakosság széles rétegeiben.

Július végén — augusztus elején Klapka kitörése Komárom várából és rövid idő alatt elért igen jelentős sikerei következtében a császáriak kénytelenek voltak kiüríteni Győrt, s minthogy Székesfehérvár fellázadt, a magyar sereg számára szabaddá vált az út Bécs felé. Megszakadt a császári egységek és kormányiszervek fő összekötő vonala házsisukkal, Ausztriával.

Ami bennünket az adott összefüggésben érdekel, az az, hogy Klapka meglepő gyorsasággal tudta kiszélesíteni győzelmét, mert a lakosság, főként a falvak népe, őszinte lelkesedéssel támogatta.¹⁹

Klapka sikerei a május elejei napokra emlékeztető rémületet keltettek az osztrák fővárosban, maga Schwarzenberg úgy értékelte a komáromiak győzelmét, mint ami „válságossá” tette a helyzetet.²⁰ „A magyarok vad,

¹⁴ Geringer—Kempfen. 1849. július 26. — Kriegsarchiv Wien (a továbbiakban: KrAW.) Feldakten Ungarn 1849. Hauptarmee. Fasc. 86. 7/514.

¹⁵ Lásd Medem cári követ jelentését Nesselrode kancellárnak. 1849. augusztus 13. — AVPR. Kanc. 1849. D. 187. l. 376—379. Ezzel egybehangzóak Kempen feljegyzései augusztus 4—augusztus 13-ról. — Mayr i. m. 147—148. l.

¹⁶ KrAW. Feldakten Ungarn 1849. Hauptarmee. Fasc. 86. 8/13.

¹⁷ Andreánszky—Geringer 1849. augusztus 5. — StAW. Nachl. Schwarzenberg. Fasc. IV. C. 10. ad 238.

¹⁸ Medem—Nesselrode. 1849. augusztus 13. — AVPR. Kanc. 1849. D. 187. l. 376—379.

¹⁹ Klapka György: Emlékeim. Budapest, 1886. 215. l. Bővebben a közvetlenül a forradalom után német nyelven megjelent visszaemlékezéseiben. — Memoiren I. k. Lipese, 1850. 218. l.

²⁰ Lásd Mayr i. m. 179. l.; ugyancsak Kempen feljegyzéseit ezekről a kritikus augusztusi napokról (uo. 147—149. l.); Haynau levelét Ferenc Józsefhez Győrnek idő előtt történt kiürítéséről. — KrAW. Militärkanzlei. Geheimakten („g”) N. 7.

mongol fanatizmusa újabban kezd félelmetesen fellángolni . . .” — fejezte ki a bécsi Presse *augusztus 15-i száma*²¹ a bécsi kormánykörök ez időbeli rettegését a magyarországi hadjárat elhúzódsától.

De nemcsak a magyarok újra és újra erőrekapó ellenállása, nemcsak a cári sereg hadműveleteinek komoly anyagi, katonai és diplomáciai következményekkel fenyegető elhúzódsága tette 1849 nyarának második felében egyre súlyosabbá az osztrák birodalom helyzetét. Volt még egy tényező, amely nagy mértékben bénította Ausztria katonai erejét: ez az olaszok szabadságmozgalma volt. Ausztriának fegyveres erőit a prágai és bécsi felkelés felszámolása után is *két hadszíntéren* kellett bevetnie, illetve készenlétben tartania — Magyarországon és Olaszországban —, minek következtében egyiken sem tudott döntő fölényhez jutni ellenfeleivel szemben.²²

1849 tavaszától Schwarzenberg és Radetzky bizalmas levelezésének főtárgya: miként lehetne az itáliai osztrák fegyveres erők egy részét Magyarországra irányítani. Minthogy Radetzky Schwarzenberg erre vonatkozó sürgetéseit minden esetben kénytelen volt megtagadni,²³ a bécsi kormány számára nem maradt más hátra, mint — ha engedmények árán is — minél előbb megegyeznie a nemzeti erőkkel az Olasz Fél-szigeten, nevezetesen minél előbb megkötnie a békét Piemonttal, és a lehető leggyorsabban felszámolnia Velence ellenállását.

A Habsburg-birodalom itáliai problémáira azért tartjuk szükségesnek itt részletesebben rámutatni, mert ezek fontos összetevői és egyben mutatói is voltak annak a bonyolult és komoly veszélyeket magában rejtő helyzetnek, amelybe Ausztria 1849 nyarán jutott. Másrészt a piemontiakkal Milánóban folytatott béketárgyalások alakulása egészen közvetlen kihatással volt Schwarzenberg 1849 augusztus közepén kidolgozott Magyarországra vonatkozó, már fentebb ismertetett „pacifikációs” tervzetére.

Még 1849 tavaszán és a nyár elején is a bécsi kormány — bármilyen fontos is volt számára a béke mielőbbi megkötése Piemonttal — ami a forradalmi mozgalmakban „kompromittáltakat” illeti, szívósan kitartott ugyanolyan hajthatatlanul kegyetlen álláspontja mellett, mint aminőt ebben az időben a magyar hazafiakkal szemben is elfoglalt.

Ennek megfelelően a milánói tárgyalásokat osztrák részről vezető Bruck, még június közepén, a leghatározottabban visszatutasította a piemontiaknak a béketárgyalások során támasztott azt a követelését, hogy a felkelésben

²¹ Die Presse 1849. augusztus 15.

²² Erre a körülményre rámutatott Engels is. Lásd 1849. március 28-án a Neue Rheinische Zeitungban megjelent cikkét: „Az itáliai és magyarországi háború.” — Marx—Engels Művei. VI. köt. Budapest, 1962. 370—373. l.

²³ Lásd Radetzky leveleit Schwarzenberghez 1849. április 12-, 17- és 20-áról. — StAW. Pol. Arch. XXX/64. „Korrespondenz mit Radetzky.” Közli Le Relazioni Diplomatiche Fra l’Austria e il Regno di Sardegna e la Guerra del 1848—49, Red. Filipuzzi III. Serie. II. köt.

résztvett lombardiaiak és velenceiek részesüljenek a császári kormány részéről kegyelemben.²⁴ Az elutasítás indokai között Magyarország is szerepelt. „Vajon meg lehetne-e tagadni a kompromittáltaktól Bécsben, Prágában, Magyarországon, amit az olaszoknak megadnánk?... Különleges elbírálás alkalmazása megbénítaná tevékenységünket Magyarországon és hatalmas mértékben megingatná a rend híveinek bizalmát a kormányban” — szögezte le Schwarzenberg.²⁵

Július utolsó napjaiban éles fordulat következett be a bécsi kormány magatartásában. Hogy siettessék a béke megkötését a piemontiakkal (és meggyorsítsák Velence kapitulációját), határozatot hoznak széleskörű kegyelem gyakorlására az olasz forradalmárokkal szemben. Igen figyelemre méltó az amnesztiába való beleegyezés dátuma — ez egybeesett a magyarországi hadjárat gyors befejezéséhez fűzött remények lelohadásával.

A Milánóban létrejött megegyezés értelmében az osztrák kormány kötelezte magát, hogy a békeszerződés aláírása (augusztus 6.) és ratifikálása (augusztus 14.) között közkegyelmet hirdet itáliai alattvalói számára. Ez meg is történt: augusztus 12-én megjelent Radetzky kiáltványa az amnesztiáról. Kivettek e rendelkezések hatálya alól — Radetzky által összeállított névsor alapján — néhány tucat, összesen 90 személyt;²⁶ a forradalmi mozgalmak legfőbb vezetőit, ezeket is csak egyelőre.²⁷ Ez ténylegesen azt jelentette, hogy ezek a személyek nem térhettek vissza otthonukba, illetve amennyiben osztrák területen rekedtek, külön pontban biztosították számukra a jogot kivándorlásuk kérelmezésére.²⁸

Az Olaszországban gyakorolt amnesztiával a bécsi kormány bizonyos mértékig elkötelezte magát hasonló magatartásra a többi tartományban is; ez felelt meg az általánosan elfogadott politikai gyakorlatnak. Az olaszoknak adott „Generalpardon”-nal az osztrák kormányzat mintegy elveszítette a hazai és a külföldi közvélemény előtt a morális alapot, hogy a magyarországi „rebelliseket” másként bírálja el, mint tette ezt az itáliaiakkal.

Ezzel nyilvánvalóan Schwarzenberg is számolt; nevezetesen ezt látszik tanúsítani megnyilatkozása az osztrák minisztertanácsnak azon a július 28-i ülésén, amelyen a piemontiak amnesztiakövetelését elfogadták. Itt ismét

²⁴ Bruck—Schwarzenberg. 1849. június 19. Közli *Le Relazioni Diplomatiche* . . . 292. l.

²⁵ Schwarzenberg—Bruck 1849. június 26. Közli *uo.* 322—324. l.

²⁶ Radetzky—Schwarzenberg 1849. augusztus 9. *StAW. Pol. Arch. IV/64.* „Korrespondenz mit Radetzky.” Közli *Le Relazioni Diplomatiche* . . . 483. l. Schmerling osztrák igazságügyminiszter a minisztertanács augusztus 28-i ülésén már csak 85 ilyen személyről beszélt. Lásd *StAW. Ministerratsprotokoll MRZ 2948/1849.* Reuchlin 86-ra teszi az amnesztia érvényessége alól kivett olasz forradalmárok számát. I. H. Reuchlin: *Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis zur Gegenwart.* III. köt. Lipcse, 1870. 139. l.

²⁷ „Egyelőre való kizárásról” az amnesztia érvénye alól („einstweilige Ausschließung, sie ja nur per ora ausgeschlossen werden”) ír Schwarzenberg Brucknak, az osztrák minisztertanács július 28-i határozatát hírüladó mindkét, mind a hivatalos mind a bizalmas levelében. Közli *Le Relazioni Diplomatiche* . . . 453—456. l.

²⁸ Lásd Bruck—Schwarzenberg 1849. augusztus 6. Közli *uo.* 481.

szóba került Magyarország. Az osztrák miniszterelnök a jegyzőkönyv tanúsága szerint ez alkalommal szükségesnek látta rámutatni arra, hogy „Őfelsége Magyarország pacifikációja után ugyancsak abba a helyzetbe kerülhet, hogy ilyenfajta korlátozott amnesztiát engedélyez”.²⁹ Ez az álláspont nyert hivatalos megszövegezést Schwarzenberg Magyarországra vonatkozó augusztus 15-i tervezetében és az osztrák minisztertanács augusztus 16-i egyhangú határozatában.

Amint látjuk, tudtak Bécsben rugalmasak, sőt „engedékenyek” is lenni, de csak akkor, ha a körülmények vasmarokkal kényszerítették őket erre. Ezt példázza Magyarország esete is. Schwarzenbergék *engedékenyek voltak, míg el nem érkezett hozzájuk a világosi feltétel nélküli kapituláció híre*. Amint „birtokon belül” tudták magukat, sem morális, sem politikai meggondolások nem akadályozták őket abban, hogy a pár nappal, mondhatni pár órával azelőtt elfoglalt álláspontjuk teljes feladásával, szabadon kitöltsék bosszújukat azon a hadseregen, amely hősiességével egész Európa bámulatát vívta ki, és amelyet Ausztria, egymaga, idegen segítség nélkül képtelen volt meghódításra kényszeríteni.

Nézzük meg közelebbről, megállja-e a helyét az az állításunk, hogy a bécsi kormány magatartásában 1849. augusztus 16-a és augusztus 20-a között beállott fordulat annak következménye volt, hogy közben megérkezett az osztrák fővárosba a világosi fegyverletétel híre. Vizsgáljuk meg, mikor vált a bécsi kormány számára bizonyossá, hogy a császári hadseregnek annyi nehézséget és szégyenteljes kudarcot okozó magyar honvédsereg immár feltétel nélkül kapitulált. A világosi katasztrófa hírének elterjedése, nevezetesen Bécsbe érkezésének időpontja az egykorú dokumentumok, úgyszintén sajtó, hirdetések stb. alapján egészen pontosan megállapítható.

Kétségtelen, hogy augusztus 15-én és 16-án, tehát abban az időben, amikor Schwarzenberg miniszterelnök Magyarország kapitulációjára vonatkozó eredeti javaslatát kidolgozta, a minisztertanács azt elfogadta, és az uralkodóhoz való felterjesztését elhatározta, — Bécsben Paskievics augusztus 9-i tudósítása³⁰ alapján még csak annyit tudtak, hogy Görgey megbízottai ajánlatot tettek neki, mint a cári sereg főparancsnokának, a meghódításra vonatkozó tárgyalások megkezdésére.

Az augusztus 17-én megtartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy a bécsi kormánynak még ekkor sincs tudomása a Világosnál már négy nappal előbb megtörtént fegyverletételről; ez a kérdés nem is szerepel a tanácskozáson.³¹ Ugyancsak fennmaradt Schwarzenbergnek augusztus 17-én kelt levele Radetzkyhez. Ebben a sajátkezű bizalmas írásban az osztrák miniszterelnök olyan értelemben tájékoztatja az itáliai csapatok főparancs-

²⁹ Közli uo. 455—456. l. Lábjegyzet.

³⁰ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a. Közli Steier i. m. 166—167. l.

³¹ Lásd StAW. Ministerratsprotokoll. MRZ 2808/1849.

nokát, hogy Magyarországon a harcok „gyors léptekkel közelednek” a végkifejlődéshez.³² Kétségtelen, hogy amennyiben Schwarzenbergnek már tudomása lett volna a világosi eseményekről, nem késlekedett volna azokról a lehető legsürgősebben tájékoztatni Radetzkyt.

A világosi fegyverletétel hivatalos hírének a megérkezését az osztrák fővárosba a kortársak egybehangozóan augusztus 18-ára teszik.³³ Tény azonban, hogy már augusztus 17-én, minden jel szerint a nap második felében, távirat érkezett Bécsbe a fegyverletétel még nem hivatalos hírével.³⁴ A világosi kapituláció hivatalos és kétségbevonhatatlan híre valóban csak augusztus 18-án jutott el Bécsbe; ekkor érkezett meg az osztrák fővárosba az orosz trónörökös a cár augusztus 16-án Varsóban kelt két levelével Ferenc Józsefhez, bennük az „örvendetes” hírrel és I. Miklós szerencsekívánataival.³⁵ Ugyanezen a napon, augusztus 18-án jelenti be Schwarzenberg Görgey kapitulációját a minisztertanács ülésén.³⁶

*

A világosi kapituláció ténye teljes fordulatot idézett elő az osztrák kormány magatartásában. Medem cári követ augusztus 20-i jelentéséből tudjuk, hogy a bécsi kormány mindjárt a hivatalos hír vétele után, még augusztus 18-án táviratilag értesítette az Ischlben tartózkodó Ferenc Józsefet, aki úgy határozott, hogy azonnal visszatér a fővárosba.³⁷ A minisztertanács augusztus 20-án már a császár elnökletével ült össze,³⁸ hogy a magyarokkal való tárgyalások feltételeire vonatkozó előző határozatát teljesen megváltoztassa, abból követ kövön ne hagyjon.

Az augusztus 20-i ülés fennmaradt jegyzőkönyvében egyetlen szóval sem történik említés a négy nap előtt hozott határozatról; az egész megfogalmazás azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha az *meg sem történt* volna. Schwarzenberg ezen az ülésen új javaslatot tett, aminek saját kézzel írt első fogalmazványa ugyancsak fennmaradt, mégpedig igen érdekes formában. Az történt ugyanis, hogy nyilván az ügy sürgősségére való tekintettel, Schwar-

³² Uo. Pol. Arch. XXXX/64. „Korrespondenz mit Radetzky.”

³³ Lásd Brunnow londoni orosz követ levelét Colloredo londoni osztrák követhoz. 1849. augusztus. (StUA. MRA. Acta Clementina C. 6.) ; Prokesch-Osten berlini osztrák követ levelét Metternichhez. Uo. C. 9. Közli Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren VIII. köt. Wien 1884. 64. l. Jegyzet; ugyancsak Medem—Nesselrode 1849. augusztus 20. — AVPR. Kanc. 1849. D. 187. l. 414—445. stb.

³⁴ Ugyancsak augusztus 17-én küldi meg Ponsonby Palmerstonnak a világosi fegyverletételt hírül adó sürgöny szövegét. Lásd Correspondence relative to the affaire of Hungary, 1847—1849. London, 1851. 326. l.

³⁵ StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27. „Korrespondenz zwischen Kaiser Franz Josef und Nikolaus I.” Közli Steier i. m. 408—410. l.

³⁶ Uo. Ministerratsprotokoll MRZ 2809/1849. A hírt hozta a Wiener Zeitung 1849. augusztus 19-i száma is.

³⁷ AVPR. Kanc. 1849. D. 187. l. 414—415. — Ferenc József augusztus 19-én késő délután érkezett vissza Bécsbe Ischlből, ahol összesen két és fél napot töltött. Lásd Ferenc József — Zsófia főhercegnő. 1849. augusztus 21. Közli Schnürer i. m. 122—123. l.

³⁸ A minisztertanács megelőző: augusztus 16-, augusztus 17- és augusztus 18-i ülésén, minthogy az uralkodó távol volt Bécstől, Schwarzenberg elnökölt.

zenberg az eredeti javaslatot tartalmazó augusztus 16-i feliratára vezette rá sajátkezűleg a változtatásokat, olyképpen, hogy az engedményeket, többek között a szabad elvonulást tartalmazó eredeti pontokat áthúzta, és azokat súlyos megtorló utasításokkal helyettesítette.³⁹

Most már semmi sem állta útját a véres megtorlásának. Ezt a bécsi császári kormányzat számára Görgeynek valamennyiüket váratlanul érő, feltétel nélküli kapitulációja tette lehetővé. Paskievics is és Schwarzenberg is tárgyalásokra és feltételekre számított, annál is inkább, mert a magyarok a temesvári vereség után is még jelentékeny haderő felett rendelkeztek. „Görgey még védekezhetett volna — írta a fegyverletétel után Paskievics Haynaunak —, egyesülhetett volna a többi rebellis hadtesttel, még sok vérontást okozhatott volna és meghosszabbíthatta volna a háborút, amely az őszi időszakban és az éghajlat miatt gyászos kimenetelűvé válhatott volna mindkét hadseregünkre.”⁴⁰ A magyar forradalomnak és szabadságharcnak, mint ezt fentebb is láttuk, 1849 augusztusában még voltak olyan jelentékeny belső és külső tartalékai, belső és külső szövetségesei, még nyitva voltak előtte olyan objektív és szubjektív lehetőségek, amelyek ahhoz mindenestre elegendőek voltak, hogy a nemzeti ügy védelmezői a már kilátástalannak tűnő harc befejezését, a fegyverek letételét a lehetőségekhez képest minél kevésbé sérelmes feltételekhez kössék.

Nem arról van szó, mintha az 1848—49-es forradalom és szabadságharc vereségéért, amelyet számos súlyos külső körülmény és belső ok idézett elő, Görgeyt akarnánk megtenni az *egyedüli* felelősnek, mondhatni bűnbaknak, mint tette ezt a rossz lelkiismeretű dualista korszak ún. hazafias közvéleménye.⁴¹ Görgey nagyfokú „sietsége”, amellyel a temesvári csatavesztés hírére Világosnál letette a fegyvert, nemcsak az ő egyéniségéből és jelleméből következett: türelmetlenül várta a küzdelem befejezését már az egész „békepárt”, azaz a birtokos nemesség zöme. A forradalom vezető osztályának felemás helyzetéből fakadó következetlensége a polgári forradalom céltudatos végre-

³⁹ StAW. Nachlass Schwarzenberg. Fasc. III. C. 9. N. 144. A bécsi kormány természetesen teljesen titokban tartotta, hogy milyen lényegbevágó ingadozásokat mutatott a magyar hazafiakkal való elbánás kérdésében, és mindent megtett, hogy erről a titoktartás fátyla ne lebbenjen fel. A legkritikusabb iratokat Schwarzenberg nem fektette le a minisztertanácsi iratok közé, hanem visszatartotta magánál; ezek nyilvánvalóan csak Schwarzenberg halála után kerültek az állami levéltárba.

⁴⁰ Paskievics—Haynau. 1849. aug. 16. Közli Steier i. m. 390—392. I. Görgey fegyverletételét „szerencsének” tartotta az 1849-es nyári hadjárat idején központi szerepet játszó gróf Zichy Ferenc császári főbiztos is. Szerinte és ezt — mind a bécsi, mind a szentpétervári kormányzat felé hangsúlyozta — a honvédsereg a világosi fegyverletétel pillanatában még komoly erőt képviselt, a magyarok „még képesek lettek volna folytatni a háborút”. Lásd Zichy—Paskievics (1849 őszén). — A Leningrádi Központi Történelmi Levéltár Paskievics-hagyatéka (CGIÁL. F. 1018. D. 196. I. I—14); ugyancsak Zichy—Schwarzenberg. 1849. augusztus 20. — StAW. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Russland. N. 27/a. Közli Steier i. m. 373—376. I.

⁴¹ Még kevésbé azonosítjuk magunkat természetesen a Görgeyt tragikus nemzeti hősként feltüntetni akaró törekvésekkel. Ezek — nem véletlenül — a két világháború közötti korszak szélsőségesen reakciós eszmévilágának minden tekintetben nép- azaz nemzetellenes talaján kaptak különösen erőre.

hajtása terén, volt ekkor már a szabadságharc fő egyik kerékkötője, fékezője. Vajon nem ugyanez magyarázza-e, hogy a forradalom vezetői az 1849 július végi — augusztus eleji napokban — az ellenkező szólamok és felhívások ellenére — nem bíztak eléggé sem a honvédsereg, sem a spontán népi ellenállás erejében — noha az még ebben az időben is aggodalomban és réttegésben tartotta az ellenfelet —, túlbecsülték a szövetséges osztrák és orosz császári sereg morális erejét, összeforrottságát, túlságos nagy reményeket fűztek a külföldi — angol, francia kormányokhoz — (még Miklós cárt illetően is voltak illúziók) és túl kevésbé bíztak a szabadságukért küzdő népekben, a forradalmi balszárnyban az egyes országokban, az ő szolidaritásuk erejében.

Ahogy a szabadságharc vereségének nem az volt a döntő belső oka, hogy vezetői akár politikai, akár katonai téren „túl messze” mentek volna el, hanem az, hogy nem voltak elég következetesek, *nem* mentek el *elég messze* a polgári, antifeudális feladatok megvalósításában, ugyanez — a liberális középneemesi vezetésre jellemző — hiánya a célirányos forradalmi kitartásnak, következetességnek és szívósságnak, volt 1849 sorsdöntő nyarán nemcsak a sikeres fegyveres harcnak, de a kapituláció „megnyerésének”, azaz a viszonyokhoz képest minél kedvezőbbé s minél fájdalommentesebbé alakításának is az egyik legfőbb akadály.

A társadalmi háttér, a társadalmi gyökerek kellő számbavétele azonban nem homályosíthatja el Görgey egészen kizárólagos személyes felelősségét — „az emberek önmaguk csinálják történelmüket” — a fegyverletétel mikéntjéért, „a szegyetlenjes világosi katasztrófáért” (Engels). Azért, hogy mellőzte a kötelező legelemibb körülményt és meggondoltságot is, hogy szinte pár óra alatt döntött — amely sietséget a körülmények egyáltalában nem igazoltak —, és kalandori felelőtlenességgel odadobta az ország sorsát, legjobb fiaink életét a teljesen indokolatlanul nagylelkűnek tartott cári szoldateszka lábai elé. „Lehetetlen nem hálásnak lennünk Görgeynek” — írta Paskievics Haynau-nak, bejelentve neki a világosi fegyverletételt.⁴² Görgeynek elemi szent kötelessége lett volna minden lehetséges utat és módot felhasználnia, az osztrák katonai és kormányzervek felé való tapogatózást, tárgyalások kezdeményezését megkísérelnie (hiszen a legyőzött országnak Ausztriával kellett tovább élnie), egyszóval: „egyet és földet megmozgatnia,” hogy amennyiben elhatározta, hogy leteszi a fegyvert, ezt kikerülhetetlennek tartotta, úgy a viszonyokhoz és lehetőségekhez képest minél kevésbé sérelmes feltételek között tegye.

Görgey személy szerint és közvetlenül felelős azért, hogy az ország szabadságát fegyverrel védő hazafiak előtt el lett zárva a szabad elvonulás lehetősége, amelyet Milánóban elértek a legyőzött piemontiak, mert a kegyelemre vonatkozó követelésük mellett kitartani „becsületbeli és lelkiismereti kötelességüknek” tartották, és nem voltak hajlandókenélkül aláírni az Ausztria

⁴² Paskievics—Haynau. 1849. augusztus 16. Közli Steier i. m. 391. l.

számára oly szükséges békét. Elérték a velenceiek, mert vezetőik között ha megalkuvók akadtak is, de áruló nem. Sőt a komáromi várórség is megkapta: a már legyőzött ország viszonyai közepette a komáromi vár kapitálációjának feltételei lényegében másai voltak a velenceiekének.

Görgey, aki a temesvári csata elvesztése után a rendelkezést az ország sorsa felett magának kikövetelte és kikényszerítette, a honpolgári felelősség-érzetnek olyan hiányát mutatta, amire kevés példa van a történelemben. S ha figyelembe vesszük, hogy részéről a világosi feltétel nélküli kapituláció csak végső mozzanata, „betetőzése” volt az árulással határos vagy azzal egyértelmű tettek és mulasztások egész sorának, úgy megértjük Nagy Sándornak az aradi börtönben mondott keserű szavait: „árulója volt előbb az uralkodójának, majd a hazájának és végül a neki hűséggel viseltető hadseregének is.”⁴³

Görgey évtizedek múlva is, a megbánás vagy kétség minden jele nélkül, nagyon is magabiztosan tagadta, hogy a világosi feltétel nélküli kapituláció és a bécsi kormány azt követő megtorló intézkedései, „az aradi mészárlás” (Nesselrode) között okozati összefüggés: „*nexus causalis*” állott volna fenn. Az 1867-es kiegyezés után megjelentetett vitairatában: „Gazdátlan Levelek”, ugyancsak erőlyesen tiltakozik: „hogy én enmagam előtt alacsonyítsam le magamat az által, hogy a fegyverletétel meg a bécsi kormánynak reá következő hőstettei között *nexus causalis*nak létezését ismerjem el, — húnyt szemmel — ott, hol a történetvizsgáló nyílt szeme hasztalan keresi az összefüggést?! Olyat ne várjanak tőlem barátaim, mit magamévá tenni tilt önérzetem.”⁴⁴ Nos, a tények kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy ez a „*nexus causalis*” a legteljesebb mértékben fennállott. Augusztus 22—25-én folyt le a hős város, Velence kapitulációja, amikoris a felkelők több napon át szabadon elvonulhattak.⁴⁵ Ez ugyan abban az időpontban történt, — a történéshoznak elszorul a szíve, amikor emlékeztet — augusztus 23-án, amikor a Világosnál magukat megadó honvédtábornokokat az osztrák csendőrök az orosz táborból egyenesen az aradi várba vitték.

A történelem ezúttal is utólérhetetlen drámai rendezőnek bizonyult.

„Görgey árulása nélkül Európa sorsa talán más fordulatot vett volna” — írta le ezekben a napokban, a szabadságukért küzdő magyarokkal mélyen együttérző jeles kortárs, K. A. Varnhagen von Ense.⁴⁶ Ha Európa sorsa nem is, *Magyarország* sorsa — nem csak a 13 vértanúé — hosszú időre eldőlt Világgal; ez adja meg ennek a kérdésnek máig is érvényes, máig is eleven — és egynémely tanulságnak sem híján lévő — jelentőségét.

⁴³ Nagy Sándor tábornok szavait idézi Bartha Albert: Az aradi 13 vértanu pörének és kivégzésének hiteles története. Budapest, 1930. 95. l.

⁴⁴ II. kiadás. Budapest, 1905. 18. l.

⁴⁵ Velence kapitulációjának feltételeit közli Rüstow i. m. 504—505. l. Varnhagen szerint öt nap állott a velenceiek rendelkezésére a szabad elvonulásra. K. A. Varnhagen: Tagebücher. VI. köt. Lipse, 1862. 340, 379. l. „A vezetők a nyugati hatalmak hajóin eltávozhattak” — írja Reuchlin is. — I. m. II. köt. 239. l.

⁴⁶ Varnhagen i. m. 343. l.